

DISCUSSIE

Strafrecht als herstelrecht, vergelding als vergoeding

Hendrik Kaptein

1 Inleiding

De vragen zijn: a. Moeten herstelrechtelijke praktijken worden verwerkelijkt binnen de gebruikelijke strafrechtspleging (zodanig dat OM en rechter hun beslissingen mede kunnen laten bepalen door de uitkomsten van die herstelrechtelijke activiteiten) of juist niet? Nederland lijkt te kiezen voor de tweede optie, hetgeen in strijd lijkt met een recent Kaderbesluit ter zake van de Europese Unie. En: b. Moet het binnen of buiten justitiële sferen gaan om 'bemiddeling' of om 'gesprekken'?

Aan de hand van eerder gepubliceerde bijdragen van Blad¹ en Pemberton² wordt alhier nader op deze vragen ingegaan. Over herstelrecht voor slachtoffers lijken beiden niet ten gronde verschillend te denken. Maar Blad stoort zich aan Nederlands solisme (dat zich van het kaderbesluit niet veel lijkt aan te trekken), terwijl Pemberton eerder huiverig lijkt voor incorporatie van gesprekken en bemiddeling in de eigenlijke strafrechtspleging.

Het gelijk van Blad en wat er mee samenhangt wordt hier als volgt verder uitgelegd. Vraagtekens worden gezet bij empirisch onderzoek naar herstelrechtspleging en herstelactiviteiten in het algemeen, als door Pemberton vermeld (par. 2). Blads gelijk in het vooropstellen van genoegdoening voor slachtoffers wordt uitgewerkt, op grond van onderzoek naar zinvolle antwoorden op kwaad in het algemeen. Vergelding moet niet langer leedtoevoeging zijn, maar desnoods afgedwongen schadevergoeding door daders voor slachtoffers (par. 3). Zo gevonden beginselen laten in ieder geval zien dat herstelstrafrecht wezenlijk publiekrecht is. Er is geen principiële spanning tussen herstelrecht en onmisbare onderdelen van de huidige strafrechtspleging als overheidsdwang tegen verdachten en daders. Dat biedt op zich al een overtuigende reden om op herstel gerichte activiteiten inderdaad deel te laten uitmaken van het strafproces in ruime zin, ook in de huidige praktijk. Daarmee zijn de twee vragen ten principale beantwoord: gesprekken én bemiddeling moeten deel uitmaken van de eigenlijke strafrechtspleging

- 1 John Blad (2007) Voorgenomen slachtoffer-dadergesprekken voldoen niet aan Europees Kaderbesluit. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, nr. 2, 72-74 en J.R. Blad (2007) Slachtofferdadergesprekken als vorm van rechtshandhaving. *Justitiële Verkenningen*, 2007, nr. 3, 50-68.
- 2 Antony Pemberton (2007) De Nederlandse slachtoffer-dadergesprekken: een theoretische verkenning. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, nr. 4, 37-52.

(par. 4). Die biedt namelijk voldoende ruimte om zinvol herstelrecht mogelijk te maken, al wordt die lang niet altijd benut (par. 5). Niet alleen daarom zijn de plannen van de minister met het Europese kaderbesluit een slag in de lucht. Andere hervormingen liggen meer voor de hand (par. 6). Concluderend kan in ieder geval worden gesteld dat verder moet worden gezocht naar wegen en middelen om herstelrechtelijke vormgeving van strafrechtspleging maatschappelijk aanvaardbaar te maken, gegeven een steeds punitiever strafklimaat (par. 7).

2 Voordelen en gevaren van onderzoek naar slachtofferbelevingen

Herstelrechtvaardigheid kan gedijen bij empirisch onderzoek naar belevingen van slachtoffers, vanaf het delict tot en met de afhandeling ervan. Ook hier geldt: zonder feiten geen recht. Toch rijzen twijfels aan het door Pemberton vermelde onderzoek, en dus ook aan de gevolgen die daaraan zouden moeten worden verbonden.

In de eerste plaats (en als vanzelfsprekend): stelselmatig en grootschalig empirisch onderzoek naar slachtoffers van delicten moet nog van de grond komen. Toch lijkt het een gegeven feit dat verschillende mensen zeer verschillend antwoorden op hen aangedane delicten (en andere wandaden).

Ten tweede: wie en wat slachtoffers van delicten na uitputtend onderzoek ook blijken te zijn, te willen, hopen, voelen en nog veel meer: dergelijke feitelijke gegevens leiden als zodanig niet tot enige evaluatieve en/of normatieve conclusie. Stel bijvoorbeeld dat wraakgevoelens bij veel slachtoffers van delicten overheersend blijken te zijn. Moeten die wraakgevoelens alleen daarom worden bevredigd? En zo ja, hoe?

Ten derde: gedachten en gevoelens van slachtoffers kunnen worden 'hervormd' door meer inzicht in wat hen is overkomen. Bijvoorbeeld: verontwaardiging is een complex van gevoelens en oordelen, uiteenlopend van onmin tot zelfs woede, mede bepaald door de onrechtmatigheid van de aanleiding van die verontwaardiging. Verontwaardigd kunnen mensen zijn over het kwaad dat hen door anderen wordt aangedaan, niet over wat hen gebeurt door ongelukkig toeval. Alleen al het propositioneel karakter van dergelijke 'discursieve' emoties laat zien dat zij door nadenken en wetenschap (ten goede) kunnen veranderen. Zo kunnen mensen hun verontwaardigde gedachten én gevoelens veranderen als zij leren dat hen overkomen schade andere oorzaken heeft dan zij dachten.

Ook kunnen (bijvoorbeeld) wraakgevoelens wegzakken als de aangerichte schade door daders eigenhandig wordt vergoed, als slachtoffers wordt vergolden wat hen is aangedaan, net zo goed als de last van die vergelding door daders moet worden gedragen. Zo kan (toepassing van) een norm van vergelding elementaire gevoelens ten goede veranderen.

Hoe dan ook, ontwikkeling van normatieve beginselen van herstelrechtvaardigheid is minstens zo belangrijk als empirisch onderzoek. Sterker nog: zinvol empirisch onderzoek vooronderstelt de richting en regie van normatieve uitgangspunten.

3 Geen zinvolle praktijk zonder principiële doordenking

Terecht stelt ook Blad: genoegdoening voor slachtoffers door daders is wezenlijk voor strafrechtspleging. Een normatieve uitwerking daarvan zou er als volgt uit kunnen zien (zie uitgebreider Kaptein 2004). Het gaat om zinvolle samenhangen van kwaad, schuld, boete, vergelding, vergoeding en vergeving, en om de vertaling daarvan naar strafrechtelijke toepassingen. Een dergelijk begrip van herstelrechtvaardigheid als herstelstrafrecht laat zien dat er geen principiële spanning is tussen herstelrecht als schadevergoeding en genoegdoening voor slachtoffers en anderzijds aanpak van verdachten en daders zoals die in de gangbare strafrechtspleging voorop staat. Anders gezegd: strafrecht en herstelrecht behoren in elkaar op te gaan, of nog scherper uitgedrukt: het wezen van de straf hoort neer te komen op eigenhandige schadevergoeding.

Welke beginselen gaan daarachter schuil? Afhandeling van onrechtmatig aangerichte schade moet in het algemeen (ook afgezien van strafrechtspleging) de volgende vorm aannemen. Slachtoffers voelen één of andere vorm van verontwaardiging (hoe verschillend ook de uitingsvormen daarvan) als hen ten onrechte iets wordt aangedaan. Aangesproken op hun wangedrag moeten daders verontschuldigen aanbieden. Slachtoffers kunnen die alleen ernstig nemen als de schade door daders zelf wordt hersteld. Na het verdwijnen van verontwaardiging kunnen vergeving en zelfs verzoening volgen. De kern van deze beginselen is de idee van vergelding als vergoeding. Het antwoord op het kwaad is niet het nieuwe kwaad van het leed van de straf, maar de eigen werkzaamheid van daders om zo veel mogelijk goed te maken wat zij hebben misdaan. Leed voor daders is dan een voor slachtoffers niet onwelkom bijverschijnsel, als gevolg van het – soms harde – herstelwerk.

Vergelding als vergoeding in plaats van leedtoevoeging is goed voor respect en zelfrespect. Daders worden ernstig genomen doordat zij op hun doen en laten worden aangesproken en zij moeten zichzelf ernstig nemen door op te komen voor wat zij hebben gedaan. Slachtoffers worden ernstig genomen doordat de staat ('alle anderen') voor hen opkomt en zij zo goed mogelijk worden hersteld in hun oorspronkelijke toestand. Respect en zelfrespect gelden niet voor niets als grondwaarden van de samenleving. Tenminste in strafrechtelijk opzicht kan de staat eraan bijdragen.

Dergelijke wijsheid lijkt in te veel sferen van herstelrecht verloren te zijn gegaan. (Zo noemt Pemberton alleen enige recente literatuur, terwijl zinvolle antwoorden op menselijk kwaad al worden doordacht sinds de oude Grieken en Epictetus, tot en met Strawson en anderen in onze tijd. Ook hier blijkt het belang van meer interdisciplinair onderzoek.)

De kern daarvan is inderdaad: vergelding door eigenhandige schadevergoeding. Ook in de strafrechtspleging kan dat uiteenlopende vormen aannemen. Aan de ene kant staat betaling uit eigen middelen, als materiële én symbolische vergelding van begaan onrecht, anderzijds kunnen kapitale feiten niet anders worden afgedaan dan door langdurige (levenslange?) dwangarbeid. Blijvend gevaarlijke daders (al dan niet voor hun eerdere slachtoffers) en diegenen die niet willen meewerken aan eigenhandige schadevergoeding blijven natuurlijk achter de tralies.

Daarin verschilt geciviliseerd strafrecht niet principieel van het huidige stelsel, hoever ook het in andere opzichten af lijkt te staan van en (dus) gunstig afsteekt bij de gangbare praktijk.

Daarmee is vertaling van de moraal van vergelding als vergoeding naar strafrechtspleging en sanctieregime nog niet eenvoudig. Zo moeten antwoorden worden gevonden op allerlei delicten die geen schade voor individuele slachtoffers veroorzaken (rijden onder invloed, tot en met allerlei soorten 'ordedelicten', et cetera) maar toch moeten worden gesanctioneerd, bijvoorbeeld door enige 'dwangarbeid' ten gunste van het algemeen belang. Zo zou dronkenschap achter het stuur kunnen worden bestraft door daders schoonmaakwerkzaamheden op Eerste Hulp-afdelingen te laten verrichten. Daarvan kunnen bovendien confronterende effecten uitgaan, et cetera.

Maar werkstraffen werken niet goed, zal hiertegen (onder andere) worden ingebracht. Werkstraf in ruime zin is de eigenlijke sanctie van herstelstrafrecht, dat dus toch niet veel kans lijkt te maken. Toegegeven: in de huidige praktijk zijn werkstraffen (nog) geen groot succes. Er lijkt te weinig aandacht aan te worden besteed, misschien ook omdat werk in plaats van straf niet lijkt te passen in het gangbare stelsel. Toch kunnen dergelijke praktische beperkingen niet pleiten tegen de zin van werk als straf, mits wél goed aangepakt en afgedwongen.

In ieder geval is een kern van dit verhaal dat 'echt' herstelrecht in de eerste plaats materieel recht is. Het gaat om rechtsherstel, om het 'terugbrengen' van slachtoffers (en getroffen algemene belangen) in hun 'oorspronkelijke toestand'. Daarmee zijn procedurele aspecten niet onbelangrijk geworden. Toch moeten zin, doel en inrichting van herstelrechtelijke procedures uiteindelijk door deze (en dergelijke) gewenste eindresultaten worden bepaald. Zo beschouwd kan niet worden volgehouden dat strafrecht als herstelrecht primair procedureel is, zoals Pemberton lijkt te beweren.

4 Herstelrecht als publiekrecht (inclusief gesprekken en bemiddeling)

Ook lijkt Pemberton mee te gaan met de idee dat 'private' herstelgesprekken en herstelbemiddeling geen onderdelen van de 'publieke' strafrechtspleging kunnen zijn. Dat idee klinkt door in de plannen van het ministerie van Justitie (en de daarin aangehaalde literatuur, zie bijvoorbeeld Cleiren 2003): herstelrecht is best aardig, zolang het maar buiten het eigenlijke systeem blijft.

Dat is een misverstand, niet alleen omdat herstelgesprekken en herstelbemiddeling beter kunnen werken als onderdelen van de strafrechtspleging (zoals nader zal blijken), maar ook omdat strafrecht als herstelrecht in het algemeen wezenlijk publiekrecht is (zoals in de tussentijd al duidelijk geworden zal zijn). Afhandeling van de gevolgen van delicten tussen daders en slachtoffers lijkt inderdaad privatisering, maar is het tegendeel ervan. Het essentieel publiekrechtelijk karakter van strafrecht als herstelrecht is dat slachtoffers niet alleen worden gelaten. De staat dwingt daders om mee te doen, desnoods door toepassing van vergaande sancties.

Een vertrekpunt daarvan is de compassie met slachtoffers van delicten als dragende grond van herstelstrafrecht. Slachtoffers kunnen en mogen geen eigen

recht plegen. Alle anderen, vertegenwoordigd door de staat (het OM, onder rechterlijk toezicht), worden geacht er op rechtmatige wijze voor zorg te dragen dat die slachtoffers in hun rechten worden hersteld. Algemene verantwoordiging over het leed dat een ander wordt aangedaan (en spijt dat de staat het niet heeft kunnen voorkomen) en de gevolgen die daaraan tegen daders worden gegeven is de dragende grond van herstelstrafrecht als wezenlijk publiekrecht.

Zo ingericht herstelstrafrecht zou de huidige strafrechtspleging kunnen vervangen. Leedtoevoeging tegen passieve daders moet inderdaad plaatsmaken voor eigenhandige schadevergoeding, desnoods onder overheidsdwang. Het huidige stelsel biedt genoeg aanknopingspunten en mogelijkheden tot hervorming in herstelrechtelijke richting. (Dat zou ook nog eens kunnen leiden tot aanzienlijk minder druk op publieke middelen.)

Toch kunnen herstelgesprekken en herstelbemiddeling ook zonder tussenkomst van de staat goed werken. Als betrokkenen het in een gesprek of gesprekken eens kunnen worden over de afhandeling, des te beter (ook hier gelden proportionaliteit en subsidiariteit). In nogal wat ernstiger gevallen zal bemiddeling geboden zijn, waarbij de staat (uiteindelijk onder rechterlijk toezicht) een wakend én waar nodig dreigend oog in het zeil houdt. Bijvoorbeeld: daders die niet zonder meer bereid zijn om eigenhandig schade te vergoeden, kunnen door dreiging van straf in de vorm van loutere leedtoevoeging alsnog op andere gedachten worden gebracht. Verder spreekt natuurlijk vanzelf dat keuzen (verschillende vormen van) gesprek of bemiddeling sterk afhangen van verschillende gevolgen van verschillende delicten, voor slachtoffers én voor daders.

Inderdaad is tussenkomst van de sterke arm nogal eens onmisbaar. Bijvoorbeeld: verontschuldigen van daders worden algemeen van groot belang geacht. Slachtoffers doet het goed, mits het gemeend overkomt. Bijna net zo bekend is dat nogal wat daders heel goed toneel kunnen spelen, zeker als zij menen te weten dat zij er met aanvaarding van verontschuldigen genadiger van af zullen komen. Dat leidt dus nogal eens nergens toe en laat te veel slachtoffers van delicten ten onrechte in de kou staan. Maar iedereen kan worden gedwongen om op de één of andere manier eigenhandig schade goed te maken, hoe materieel onvolkomen ook. Herstelrecht vooronderstelt immers mede: materieel rechtsherstel. De bijkomende symbolische waarde daarvan neemt de plaats in van te vaak loze verontschuldigen. Woorden zijn maar woorden, ook hier komt het op daden aan. Dat verwijst weer naar een belangrijk aspect van het publiekrechtelijk karakter van herstelrecht: het is de staat die daders desnoods tot reparatie dwingt, in maten die niet zonder meer worden bepaald door subjectieve aanspraken maar door publieke, objectieve maatstaven.

Afgezien daarvan: als bekend kunnen de opbrengsten en andere gevolgen van bemiddeling nogal afhangen van de mondigheid en andere vaardigheden en vermogens van de deelnemers. 'Zwakkere' slachtoffers kunnen daarvan nog eens de dupe worden. Dat is een reden temeer om tenminste de mogelijkheid van redelijk staats-toezicht te bieden, inclusief sancties tegen onwillige daders. Ook zo beschouwd zijn gesprekken en bemiddeling onderdelen van de strafrechtspleging, en geen aanhangsels, al kan diezelfde staat ver weg blijven als gesprekken en bemiddeling toch tot de gewenste resultaten leiden.

Anders Pemberton, die integratie van gesprekken en bemiddeling in de strafrechtspleging inderdaad niet gewenst acht. Dat sluit aan bij zijn idee dat er geen fundamentele spanning is tussen therapeutische en juridische benaderingen van herstelgesprekken en herstelbemiddeling. Maar dat lijkt een miskennis van strafrechtspleging én van therapie. Strafrechtspleging is wezenlijk publiek, inclusief op vergelding als vergoeding gerichte gesprekken en bemiddeling. Daarin wordt van daders niet gevergd dat zij ingaan op alle zielenroerselen van hun slachtoffers, slechts dat zij eigenhandig een min of meer geobjectiverde, 'contrafactische' schade vergoeden. Therapie is juist niet publiek, integendeel, en gericht op herstel van de hele persoon van het slachtoffer (of ook wel van de dader), in al haar bijzondere eigenschappen en omstandigheden.

De twee hoofdvragen zijn nu wel afdoende beantwoord. Gesprek en bemiddeling zijn wezenlijke onderdelen van publieke strafrechtspleging. Keuzen tussen gesprek en bemiddeling zijn mede afhankelijk van het gewenste herstelrechtelijke eindresultaat.

5 Wat nu al kan gebeuren: ruimten voor herstelrecht in het bestaande stelsel

De minister wijst bemiddeling met een herstelrechtelijk karakter af omdat het een 'stelselwijziging' zou inhouden die de delictsafhandeling zou 'privatiseren'. Dat is inderdaad een misverstand, niet alleen op grond van verkeerd begrip van herstelrecht, maar ook op grond van verkeerd begrepen mogelijkheden van het huidige stelsel en zelfs van verkeerd of eigenlijk niet begrepen grondbeginselen van positief strafrecht en de strafrechtspleging.

Pragmatische mogelijkheden tot verwerkelijking van herstelrecht biedt het geldende stelsel als bekend op verschillende manieren: politiesept bij overeenstemming tussen daders en slachtoffers, door het OM aan te leggen drukmiddelen in dezelfde richting (al liggen gevaren van *plea bargaining* ook hier op de loer), voorwaardelijk sepot, goed gebruik van spreekrechten, als het toch tot een zaak komt, vervolgens: voorwaardelijke veroordeling op voorwaarde van vergoeding tot genoegen van slachtoffers, ruime toepassing van schadevergoeding in het strafproces, (oplegging van leer- en werkstraffen), et cetera. Gewenst is bovendien een op genoegdoening voor slachtoffers gericht vervolgingsbeleid (criminele politiek), gegeven de nu eenmaal beperkte middelen van het OM.

Principiële overwegingen versterken dit beeld. Strafrechtspleging als *ultimum remedium* is als zodanig onderworpen aan fundamentele eisen van proportionaliteit en subsidiariteit (al laat het huidig vervolgingsbeleid eerder het tegendeel zien). Pas als alle andere pogingen tot oplossing van het probleem hebben gefaald, mag strafrechtelijk worden ingegrepen (al speelt dat bij ordeningsstrafrecht in mindere mate). Als delicten kunnen worden afgehandeld tussen daders en slachtoffers, met de stok van de staat alleen achter de deur, des te beter.

Zo beschouwd is het ministeriële standpunt dat resultaten van herstelgesprekken en herstelbemiddeling geen invloed mogen hebben op de strafrechtelijke afdoening niet alleen in strijd met de Nederlandse strafvorderlijke traditie, die al heel

lang sepotgronden kent als 'schade geregeld' (aldus ook Blad), maar ook in strijd met het stelsel, zo niet op een aantal punten zelfs met de wet.

6 Verdere noodzaak van hervorming

De ministeriële beleidsbrief mag dan ook weer in de la verdwijnen. (In het algemeen moet een eind komen aan de ministeriële industrie van beleidsnota's en ander papier zonder praktische waarde.) Aanplakking van het Europese kaderbesluit in de burelen van politie, justitie en rechterlijke macht kan beter helpen.

Andere hervorming ten gunste van slachtoffers van delicten is daarmee niet minder dringend. Bijvoorbeeld: ook onder het regime van artikel 359a Sv worden fouten van politie en justitie afgerekend ten nadele van slachtoffers. Daders kunnen immers op grond van vormverzuimen nog steeds (min of meer) vrijuit gaan. Het Scandinavisch model verdient hier navolging, desnoods tegen (andere) Europees-rechtelijke ontwikkelingen in. Geknoei met bewijsmateriaal moet blijven leiden tot het einde van de zaak, de schade door andere fouten moet worden vergoed, maar niet door vrijwaring van straf.

Wetswijziging kan ook zinvol zijn in de sfeer van voeging. Materieel rechtsherstel voor slachtoffers verdwijnt te veel in civielrechtelijke sferen. Als zij daar al terechtkomt, want als bekend zijn civiele procedures duur en tijdrovend. Alleen al uit rechtseconomische overwegingen zien (te) veel slachtoffers er dan ook vanaf. De strafrechter moet meer mogelijkheden krijgen om volledige schadevergoeding op te leggen. Het Schadefonds Geweldsmisdrijven moet (nog) meer en beter gaan uitkeren, et cetera.

Een stap verder gaat verdergaande wijziging van het sanctieregime. Leer- en werkstraffen (hoe onvolkomen ook in de praktijk gebracht, tot nu toe) moeten gevangenisstraf veel verder terugdringen. Als het wezen van vergelding vergoeding is, en niet het ondergaan van strafleed, dan moet de hoofdstraf zijn: dwangarbeid, in verschillende vormen, mede ten gunste van slachtoffers van delicten. (Mogelijke strijd met internationaal recht kan worden voorkomen door de traditionele gevangenisstraf als vervangende sanctie aan te bieden.)

7 Conclusie

Intussen gaan punitieve ontwikkelingen naar steeds hardere strafrechtspleging onverdroten door. Die populistische ontwikkeling weerklinkt in de beleidsbrief. De 'zachte' sfeer van strafrecht als herstelrecht lijkt daartegen geen kans meer te maken. Hier wreekt zich de aandacht voor immateriële en procedurele kanten van herstelrecht, ten koste van vergelding als eigenhandige materiële schadevergoeding. Hoe ook uitgelegd is dergelijke vergelding de materiële kern van strafrecht als herstelrecht. Mits goed uitgevoerd, zou een dergelijk sanctieregime zelfs in een punitief strafklimaat min of meer aanvaardbaar kunnen zijn. Het is niet 'zacht' voor daders (die immers aan het werk moeten), het is wél goed voor slachtoffers en het komt tegemoet aan de maatschappelijke vraag naar vergelding. Waarbij overigens niet moet worden vergeten dat punitieve sentimenten

mede worden ingegeven door solidariteit met slachtoffers (afgezien van de waan-idee dat het bestaande regime die slachtoffers goed zou doen).

Over vergelding als vergoeding, in velerlei materiële en procedurele zin, moet hoe dan ook (nog) beter worden nagedacht. Dat is een bij uitstek interdisciplinaire onderneming. Juristen, ethici, psychologen en anderen zouden nog veel meer gebruik kunnen maken van kritische reflectie van elkanders inbreng in dit zo belangrijke gebied.

Niet alleen in steeds punitiever sferen wordt vergeten dat iedereen het slachtoffer is van de huidige, louter op leedtoevoeging gerichte strafrechtspleging. De tijden dat nog werd geluisterd naar vooraanstaande abolitionisten die de strafrechtspleging vergeleken met oorlogen, natuurrampen en hongersnoden liggen achter ons, maar dat heeft hun gelijk niet ongedaan gemaakt. Integendeel. Het probleem van het huidige gevangenisregime, van wet tot en met praktijk, is natuurlijk lang niet alleen dat het slachtoffers van delicten praktisch niets heeft te bieden. Afgezien van enige speciale preventie door opsluiting van gevaarlijke daders, maar dergelijke maatregelen worden natuurlijk in geen enkele herstelrechtelijke hervorming ongedaan gemaakt.

Dat inzicht moet kunnen leiden tot mentaliteitsveranderingen bij alle ambtenaren en anderen betrokken bij de strafrechtspleging. Strafrechtspleging als leedtoevoeging leidt alleen maar tot nog veel meer leed. Het kan anders, al moeten te veel mensen dat nog leren. Schrijf minder nota's, heb meer aandacht voor slachtoffers van delicten. En (om met een echte open deur te eindigen): voorkomen van misdrijven blijft beter dan welke herstelrechtelijke genezing dan ook.

Literatuur

- Cleiren, C.P.M. (2003) Genoegdoening aan slachtoffers in het strafrecht. In: *Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, 33-104.
- Kaptein, H.J.R. (2004) Against the Pain of Punishment. Retribution as Reparation through Penal Servitude. In: H.J.R. Kaptein & M. Malsch (eds.), *Crime, Victims and Justice. Essays on Principles and Practice*. Ashgate, 80-111.
- Kaptein, H.J.R. (2004) Naar een geciviliseerd strafrecht. Herstelsanctie als solidariteit met slachtoffers. In: B. van Stokkom (red.), *Strafen herstel. Ethische reflecties over sanctiedoelinden*. Den Haag: Boom Juridische uitgeverij, 113-127.
- Strawson, P.F. (1973) Freedom and resentment. In: P.F. Strawson, *Freedom and resentment, and other essays*. Londen.
- Strawson, P.F. (1983) Scepticism and Naturalism. Some Varieties. In: *The Woodbridge Lectures*. Columbia University Press.